

HISTORISCHE ATLAS VAN
**ZUIDOOST-
FRIESLAND**

Het andere Friesland

BERT LOOPER
MEINDERT SCHROOR
DENNIS WORST

Uitgeverij THOTH Bussum

In 1606 vervaardigde Joannes van Doetecum deze kaart van het noordoosten van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zowel de noordoost-zuidwest georiënteerde zandruggen met hun opgaande geboomte in Zuidoost-Friesland (Zevenwouden) als het grote hoogveengebied op de grenzen met Drenthe en Groningen (Nijenoeter Veën) komen er fraai op uit.

Inhoud

Woord vooraf 5

1	Gevormd door ijs en wind	6
2	Verdronken landschap	8
3	Jager-verzamelaars en boeren	10
4	Kolonisatie en ontginning van de veenmoerassen	12
5	Verschuivende nederzettingen	14
6	Een stukje Drenthe in Friesland	16
7	Kloosters en uithoven in een leeg land	18
8	Begrenzing en ontgrenzing	20
9	Landweren, leidijken en veenscheidingen	22
10	Heeren in het veen	24
11	Militaire bufferzone	26
12	Drachten en zijn compagnonsvaart	28
13	Opsterlandse Compagnonsvaart	30
14	Hollandse elites in het veen	32
15	De Friese Waterlinie	34
16	Van Schoterwoud tot Oranjewoud	36
17	Oude families en nouveau riches	38
18	De zwakke zuidkust van Friesland	40
19	Naar vaste limieten	42
20	De Gietersen komen	44
21	Adel als contrast	46
22	Dynamische ‘vlecken’	48
23	De veenpolders	50
24	De Maatschappij van Weldadigheid	52
25	De adel en de bebossing	54
26	Opstand in de turf	56
27	Spoor, lokaalspoor en tram	58
28	Ontginningen	60
29	Land van idealen	62
30	Industriekern Drachten	64
31	Van plaggenhut naar doorzonwoning	66
32	Landschap onder druk	68
33	Van Craandijk tot Turfroute	70
34	A7 en A6, grenzen en corridors	72
35	Het andere Friesland	74

Literatuur 77

Illustratieverantwoording 79

Colofon 80

Woord vooraf

Zuidoost-Friesland op de kaart van Vegelin van Claerbergen, 1739. Naast de oudere dorpen zijn het drietal compagnonsvaarten en de zojuist vastgestelde grens met Drenthe goed zichtbaar.

De ondertitel van deze *Historische atlas van Zuidoost-Friesland* – Het andere Friesland – geeft in al zijn beknoptheid het waarom aan van deze ‘gebiedsatlas’. Bij Friesland denken we aan het open landschap van de klei, de terpen en de meren: de natuurlijke achtergrond van het beroemdste en tegelijk zeldzaamste sportevenement in ons land, de Elfstedentocht. Zuidoost-Friesland daarentegen is het overwegend besloten landschap van de zandgronden, bossen en heidevelden, van riviertjes als Boorne, Kuunder/Tjonger en Lende/Linde, van de compagnonsvaarten en van de tot tweede en vierde stad van Friesland uitgegroeide veenkoloniën Drachten en Heerenveen.

De *Historische atlas van Zuidoost-Friesland* is de zesde gebiedsatlas binnen de in 2003 begonnen reeks historische atlassen die hoofdzakelijk steden tot onderwerp heeft – inmiddels 24 Nederlandse en twee Vlaamse steden. In Zuidoost-Friesland zelf werd al langer gespeeld met het idee een historische atlas uit te brengen. Die wens was gebaseerd op de uiterst dynamische landschappelijke ontwikkeling die dit deel van Friesland al eeuwen kenmerkt, maar vooral ook op zijn naar landelijke maatstaven opzienbarende en vooruitstrevende sociaaleconomische en sociaal-politieke geschiedenis.

Evenals de andere atlassen in deze serie wordt het verhaal van Zuidoost-Friesland verteld, geïllustreerd en tot leven gebracht aan de hand van cartografische reconstructies, oude en nieuwe kaarten, prenten, schilderijen, foto’s en diagrammen. Wat het oudste verleden betreft zijn we vooral

afhankelijk van reconstructies op basis van archeologisch, bodemkundig en historisch onderzoek en vondsten. Toch geeft ook het huidige landschap, zoals uit deze atlas blijkt, nog voldoende geheimen prijs van zijn vroegere gesteldheid. De vele bronnen waarover wij vanaf pakweg 1550 beschikken, vertellen het verhaal van een gebied met een dynamische bewoningsgeschiedenis. Middeleeuwse kolonisten vestigden zich op hoogveengronden langs beken als de Kuunder en de Lende. Toen deze pioniers natte voeten kregen, moesten zij opschuiven naar de drogere zandruggen. Verlaten kerkhoven in de natte rivierdalen en streekdorpen op de zandgronden getuigen daarvan. Rond het midden van de zestiende eeuw begon de commerciële vervening. Daarmee werden de gebieden tussen de middeleeuwse dorpen door middel van compagnonsvaarten en wijken (dwarsvaarten) ontsloten voor en door veengravers, die er hun veenkoloniale lintdorpen stichtten. Twee eeuwen later, omstreeks 1750, kwamen de lage en zeer grootschalige open veenpolders in het westen van het gebied aan snee. Hier werd veen niet gestoken maar gebaggerd. In de tussentijd vestigden vele aanzienlijken, zowel adel als patriciërs, zich in het gebied en legden rond Oranjewoud, Beetsterzwaag en Bakkeveen landgoederen en parkbossen aan.

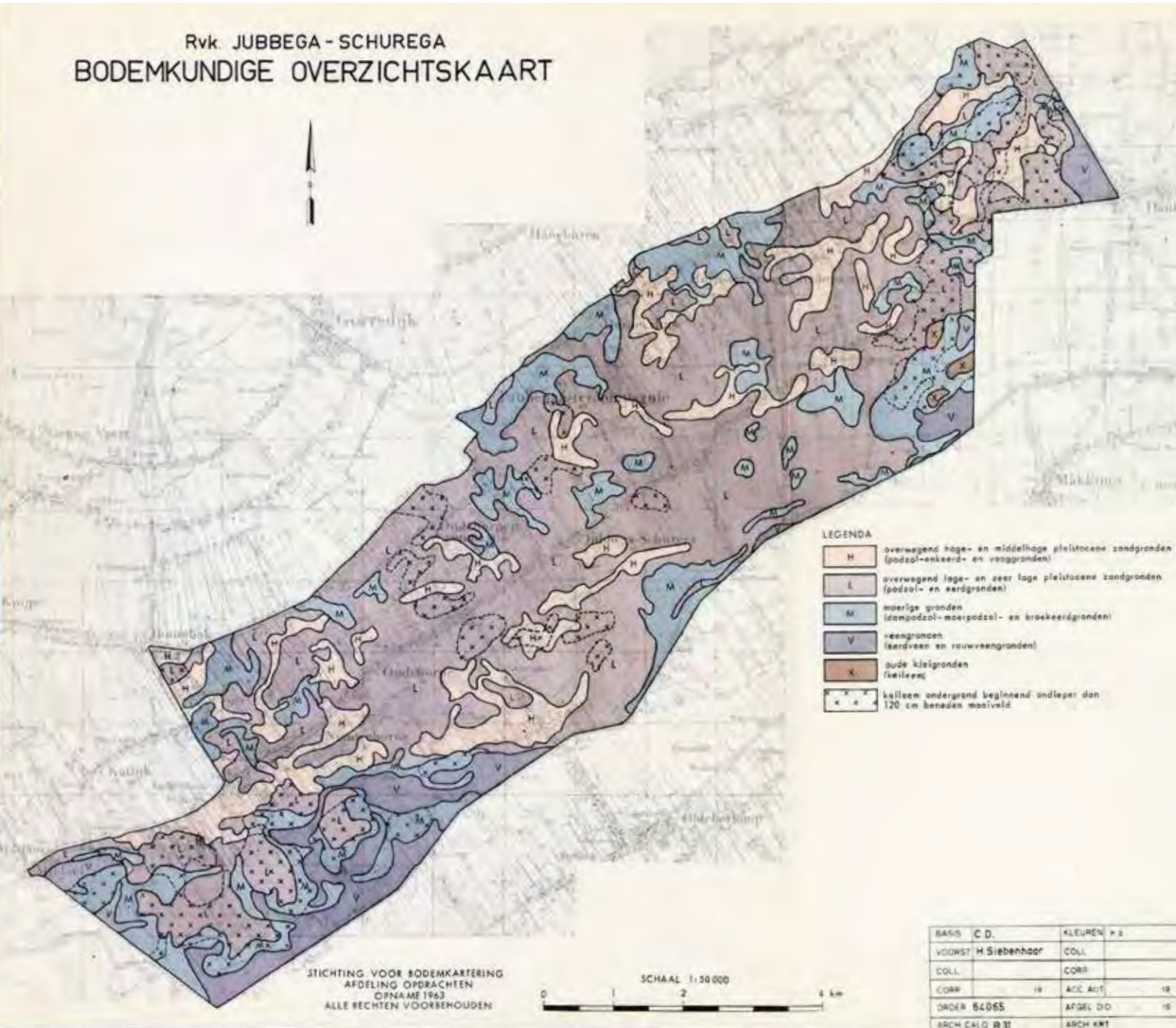
In de negentiende eeuw werd Zuidoost-Friesland het gebied van contrasten en na afloop van de verveningen uiteindelijk sociale conflicten tussen edelen en aanzienlijken enerzijds en veenarbeiders en schippers anderzijds. Het gebied werd een brandpunt

van ideële bewegingen en bracht als eerste een socialist in de Tweede Kamer: Domela Nieuwenhuis. De stroom aan kaarten, schetsen en bestekken begon steeds uitbundiger te vloeien, omdat vooral in de twintigste eeuw tientallen waterschappen, polders en gemalen werden gesticht en grote delen van de streek werden (her)ontgonnen en bebost. Ook toerisme en recreatie voegden er, te beginnen met Jacobus Craandijk in 1875, het hunne aan toe, evenals de Friese natuurbescherming, waarvan de basis in Zuidoost-Friesland werd gelegd. Aan de hand van kaarten is eveneens goed te volgen hoe infrastructurele, economische en demografische zwaartepunten binnen Friesland geleidelijk zuidoostwaarts schoven.

Wij hebben met plezier aan deze atlas gewerkt. In het colofon wordt verantwoord wie van ons welk hoofdstuk schreef. Veel dank zijn we verschuldigd aan de sponsors: Regio Deal Zuidoost Friesland, Landschapsbeheer Fryslân, It Fryske Gea, P.W. Janssen’s Friesche Stichting, Van Heloma Stichting, Van Teyens Fundatie, Jan Roelof Geertsmafonds, gemeente Opsterland, gemeente Smallingerland, gemeente Weststellingwerf, gemeente Ooststellingwerf, het Cultuurfonds, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en Anne Sinnemafonds. Voorts had dit boek niet kunnen verschijnen zonder de bereidwillige medewerking van archieven, musea, bibliotheken en particulieren. *Last but not least* danken wij de coördinator van dit project, Leonie Castelein.

Bert Looper, Meindert Schroor en Dennis Worst

1 Gevormd door ijs en wind

Bodemkaart van ruilverkaveling Jubbega, 1963. Voorafgaand aan de ruilverkavelingen zijn er veel bodemkaarten van de Zuidoosthoek gemaakt. Deze kaart bestrijkt het gebied tussen Katlijk en Donkerbroek. De hoger opgestoven dekzandruggen zijn aangegeven met een H.

Wanneer de bovenste lagen van de Zuidoost-Friese ondergrond worden afgepeld, dan is op de meeste plekken een zandondergrond met daaronder een laag keileem aan te treffen. Het zand is afgezet in de laatste ijstijd die Nederland heeft gekend: het Weichsel-glaciaal (ca. 116.000 tot 11.700 jaar geleden). Een ijstijd eerder – gedurende het Saale-glaciaal (ca. 370.000 tot 130.000 jaar geleden) – is de onderliggende keileemlaag gevormd. De hoogteverschillen in het landschap die tijdens deze ijstijden zijn ontstaan vormen nog altijd de basis van het huidige landschap. Vele nederzettingenpatronen en wegen in Zuidoost-Friesland zijn erop afgestemd en de bodemlagen zijn nog altijd bepalend voor de richting van lokale grondwaterstromen.

→ Een gegraven sloot langs het nieuwe tracé van de N381 ter hoogte van Donkerbroek, 2014. Direct onder de bouwvoor (donkere laag) is een dikke keileemlaag zichtbaar (grijs met oranje vlekken).

De keileemlaag heeft zich gevormd doordat in de voorlaatste ijstijd een enorme gletsjer vanuit Scandinavië over het Noord-Nederlandse landschap schoof. Onder deze gletsjer werden meegevoerde stenen verpulverd en vervolgens vermengd met zand. Zodoende ontstond een keileemlaag: een blauwgrijze grondlaag bestaande uit leem, keien en soms wat zand, waar het water slecht doorheen wil stromen. De ijskap bewoog zich in zuidwestelijke richting over het Zuidoost-Friese landschap. Dit is de reden dat de keileemruggen in de Zuidoost-Friese ondergrond een noordoost-zuidwestelijke oriëntatie kregen. Toen de gletsjers begonnen te smelten, ontstonden in dit dikke pakket met keileem de oerbeekdalen van de Lende/Linde, Kuunder/Tjonger en Boorne. Door de eroderende werking van het water spoelde het keileem weg en schuurde het diepe dalen uit van wel tientallen meters diep en soms kilometers breed. Deze oerstroomdalen zijn later weer opgevuld geraakt met afzettingen van zand, leem en veen.

Gedurende de laatste ijstijd – het Weichsel-glaciaal – bereikte het landijs Nederland niet. Toch waren de omstandigheden extreem koud. IJzige poolwinden namen zand uit de omgeving mee en zetten dit op andere plekken af. De keileemondergrond werd afgedekt door een laag dekzand met een gemiddelde dikte van zo’n twee à drie meter. Vooral langs de flanken van de beekdalen stoven hoge zandruggen op die weer nieuwe hoogteverschillen aan het landschap toevoegden. Veel van deze ruggen kenden dezelfde noordoost-zuidwestelijke oriëntatie als de onderliggende keileemlaag.

Daarnaast creëerde de wind tijdens het Weichsel-glaciaal zogenaamde uitblazingskommen: kleine depressies of laagten, die later vaak gevuld zijn met water. Het huidige Wite Mar (Witte Meer) bij Beetsterzwaag is er een voorbeeld van. Een ander geologisch fenomeen uit deze tijd zijn de pingoruïnes. Een pingo is een heuvel die ontstond doordat een ondergrondse ijslens de bodem als het ware omhoog drukte. Dergelijke ijsheuvels konden enkele tientallen meters

Oude meanders van de Kuunder/Tjonger ter hoogte van Delleboersterheide onder Oldeberkoop.

Referentiebeeld van een landschap met gletsjers.

hoog worden. Toen met een warmer wordend klimaat de pingo’s smolten bleven er cirkelvormige laagten in het landschap over. Doordat ze zich vulden met water ontstonden er meertjes die uiteindelijk weer opgevuld raakten met veen. Voorbeelden van pingoruïnes zijn het Ganzenmeer nabij Bakkeveen en de Diakonievene te Nijberkoop. De sporen van beide ijstijden zijn nog overal in het Zuidoost-Friese landschap aanwezig. Het toen gevormde fundament

bepaalt in veel gevallen nog altijd hoe het gebied wordt gebruikt, bewoond en ingericht. Het heeft invloed gehad op de vorming van het reliëf en het watersysteem, waardoor het landschap tot op de dag van vandaag een afspiegeling is van deze geologische gebeurtenissen. Inwoners van Zuidoost-Friesland worden hier nog dagelijks mee geconfronteerd: veel wegen in het gebied kennen een noordoost-zuidwestoriëntatie.

← In het Aekingerzand is nog altijd actief stuifzand te vinden. Met een klein beetje beeldingskracht zijn hier nog de grootschalige zandverstuivingen uit de ijstijd te zien.

2 Verdronken landschap

Uitsnede van de kaart van Drenthe van Cornelis Pijnacker, voor het eerst verschenen in 1634. De grote veengebieden in Zuidoost-Friesland vormden een geheel met de Nienoorter en Smilder venen, waarvan het Fochteloërveen het laatste restant is. Ook bij Vledder zijn venen aangegeven, die aansloten op de venen van Weststellingwerf.

Het Fochteloërveen is niet alleen een van de bekendste natuurgebieden in Zuidoost-Friesland, maar ook een van de grootste hoogveenrestanten in Nederland. Een blik op historische kaarten verradt dat het Fochteloërveen zoals wij het kennen maar een bescheiden restant is van het omvangrijke hoogveenareaal dat Zuidoost-Friesland ooit bedekte. Dit veen groeide in de loop van enkele duizenden jaren uit tot een stelsel van imposante ‘koepels’ die bijna ieder hoekje van de regio overwoekerden. Ongeveer 11.700 jaar geleden eindigde het Weichsel-glaciaal en brak een tijdperk aan dat tot de dag van vandaag voortduurt: het Holoceen. Het werd warmer en de zeespiegel steeg door het smelten van grote gletsjers. Het toen nog droog liggende Noordzebekken werd geleidelijk gevuld met water. Op het land ontwikkelden zich bossen waarin aanvankelijk naaldbomen dominant waren. Toen de gemiddelde jaartemperatuur verder steeg, verschenen tevens

loofbomen zoals eik, berk, linde en later ook beuk in het landschap. Door de zeespiegelstijging schoof de Nederlandse en Friese kustlijn landinwaarts op. Ook het binnenland vernatte steeds verder. Stilstaand water en hoge grondwaterstanden vormen de perfecte ingrediënten voor veengroei. De eerste veenvorming in de regio vond plaats in beekdalen en andere natuurlijke laagtes, zoals pingoruïnes. Veen is niets anders dan een ophoping van afgestorven plantenmateriaal onder de waterspiegel. Naargelang het vormingsmilieu kan een onderscheid worden gemaakt tussen zeer voedselrijk (eutroof) en voedselarm (oligotroof) veen. Eutroof veen wordt door voedselrijk grond- of oppervlaktewater gevoed en bestaat vaak uit afgestorven resten van riet, zeggeplanten of nat groeiende bomen. Door een almaar verslechterende natuurlijke drainage in het toenmalige Zuidoost-Friese landschap hoopte het veen zich steeds verder op. Het rijkere grondwater kon zo

niet meer bij de bovenste veenlagen komen. De invloed van voedselarm en zuur regenwater nam toe, waardoor een oligotroof en dus voedselarm milieu ontstond. Het leverde veenvegetaties op die hoofdzakelijk bestonden uit veenmossen met dopheide,

Veenmossen werken als supersponsen. Ze kunnen vele malen hun eigen gewicht aan water vasthouden en bestaan voor negentig procent uit water. Grote delen van de Zuidoosthoek waren ooit bedekt met dit type veen.

struikheide of bijvoorbeeld veenbloembies. Veenmossen vallen onder het zogeheten hoogveen, hebben een grote sponswerking en kunnen vele malen hun eigen gewicht aan water opslaan. Deze eigenschap maakte het mogelijk dat het veenpakket niet alleen het regenwater vasthield, maar ook de grondwaterstand in het hoogveen omhoogtrok. Hierdoor ontstonden koepels in het hoogveen met een dikte van wel drie tot vier meter, en soms zelfs uitschieters van méér dan zeven meter!

In de loop van het Holoceen breidden de hoogveenkoepels zich ook zijdelings uit over het Zuidoost-Friese dekzand- en keileemlandschap. De meeste hoogveenkoepels groeiden uiteindelijk aan elkaar en bedekten grote delen van het huidige landschap. Als gevolg hiervan werden de bewoningsmogelijkheden in de regio steeds beperkter. Rond het jaar 1000, toen volgens schattingen zo’n 98 procent van Zuidoost-Friesland bedekt was met veen, zal het landschap hoofdzakelijk hebben bestaan uit grotendeels boomloze veenmosveenkoepels die doorsneden werden door veenrivieren. Langs die veenrivieren lagen vermoedelijk relatief open broekbossen. Daar waar dekzandruggen en keileemkoppen boven het veenpakket uitstaken, zullen vroegmiddeleeuwse loofbossen hebben gegroeid.

Dat de verbreiding zo omvangrijk is geweest weten we onder andere uit kerkheuvelonderzoek. De meeste middeleeuwse kerken zijn op hoge zandkoppen aangelegd. Doordat over het veen een funderingslaag voor de kerk is aangebracht, zijn de conser-

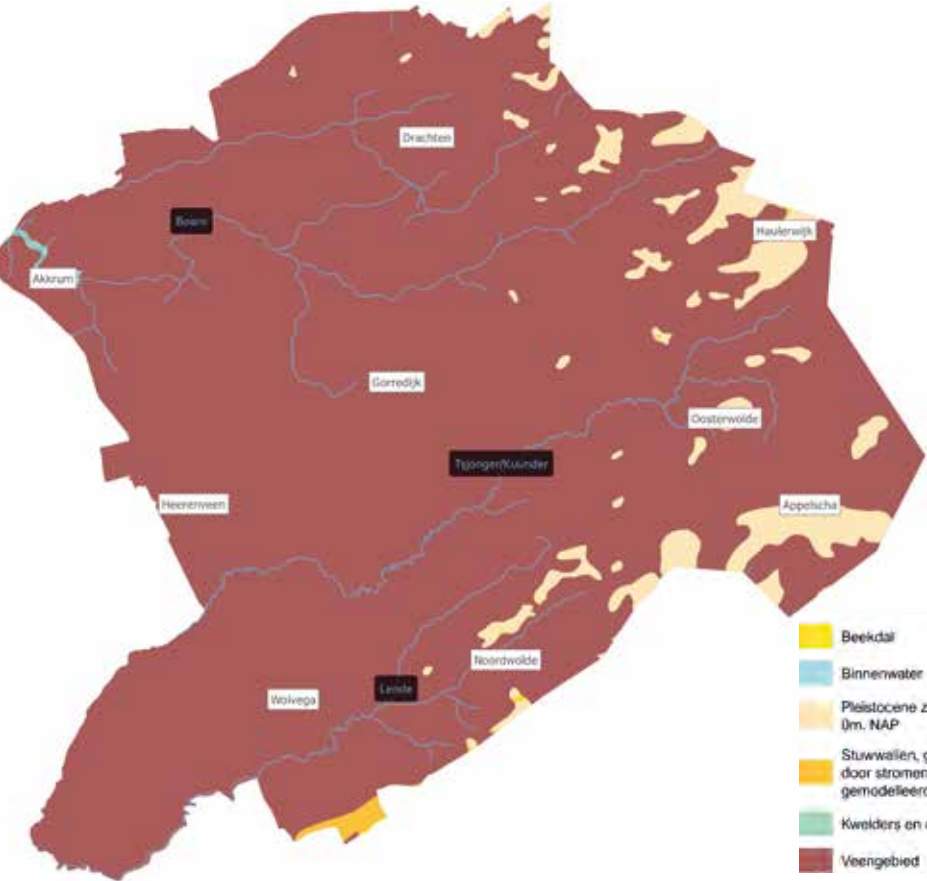

In de achttiende eeuw zijn van een aantal gebieden gedetailleerde veenkaarten vervaardigd, waarop de dikte van het veenpakket is genoteerd. Zo ook van het Fochteloërveen, dat toen nog veel omvangrijker was. Op sommige plekken had het veen een verbazingwekkende dikte van meer dan zes meter.

veringsomstandigheden van de onderliggende bodemlagen vaak goed. Voor diverse kerkheuvels (onder andere die van Lippenhuizen, Hoornsterzwaag, Elsloo en Steggerda) is aangetoond dat er ook op de top van de heuvels veen heeft gelegen.

De aanwezigheid van de veencomplexen in het middeleeuwse Zuidoost-Friese landschap is nog altijd af te lezen aan een aantal oude plaatsnamen. Dorpsnamen eindigend op ‘wold’ (denk aan Oosterwolde, Noordwold, Oldeholtwold of het voormalige Duurswoude) hebben bijvoorbeeld vaak betrekking op een landschappelijke locatie waar ooit hoogveen met spaarzame bomen-

groei voorkwam. Elsloo betekent zoveel als een nat groeiend bos met elzen. Ook waren er namen van dorpen of gehuchten die juist verwijzen naar de vegetatie van de boven het veen uitstekende zandkoppen. In Boekhorst en Boekelte zit de oude verwijzing naar beuk (boek) opgesloten: een bos waarin beuken voorkwamen. De naam Zandhuizen verwijst naar een oude dekzandrug die blijkbaar boven het veen uitstak. Toch waren het de uitgestrekte hoogvenen die het middeleeuwse landschapsbeeld bepaalden in Zuidoost-Friesland. Het Fochteloërveen is hiervan een van de laatste relictten.

Deze paleogeografische reconstructiekaart laat zien hoe het landschap van Zuidoost-Friesland er rond 500 v.Chr. bij benadering heeft uitgezien. Het bestond vrijwel volledig uit (hoog)veenmoerassen. Originale kaart Peter Vos, bewerking M. Braaksma.

Door middel van gutsboringen is aangetoond dat onder de ophopingslaag van de kerkheuvel van Lippenhuizen nog een hoogveenlaag aanwezig is van bijna anderhalve meter dik. Door het gewicht, de zetting en inklinking van het veenpakket is de laag enorm samengedrukt. Oorspronkelijk moet het veenpakket ter plaatse meer dan vier meter dik zijn geweest.